

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 20^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1984

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ

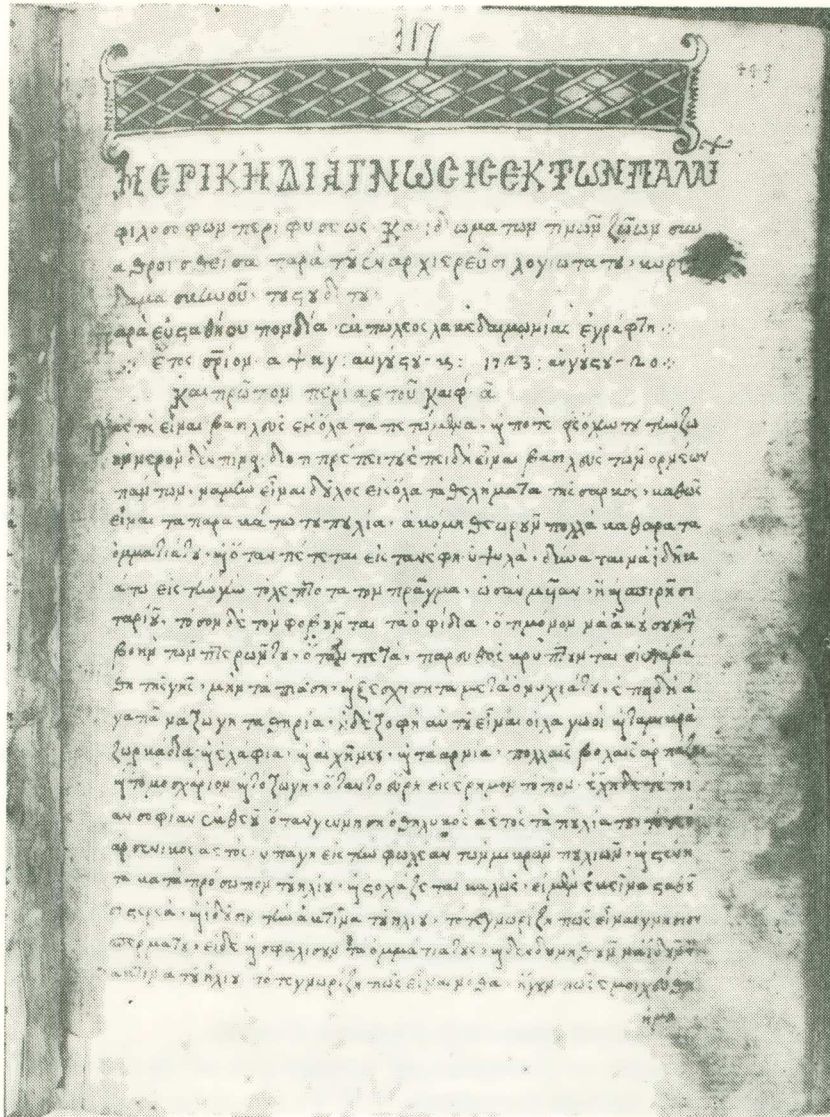
ΚΩΔΙΚΟΛΟΓΙΑ.— Νέο χειρόγραφο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ
κ. Μ. Ι. Μανούσακα.*

Ἡ μικρὴ, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα συλλογὴ ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν¹ εἶχε τὴν τύχη νὰ πλουτιστεῖ πρόσφατα μὲ ἓνα ἀξιόλογο νέο ἀπόκτημα, δωρεὰ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἡλίας Μαρσιολοπούλου. Ὁ Γενικὸς Γραμματέας καὶ σὲ λίγο Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας μας κ. Κ. Τρυπάνης μοῦ πρότεινε νὰ κάμω μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ, ἐπειδὴ τὸ περιεχόμενό του παρουσιάζει, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐνδιαφέρον.

Τὸ χειρόγραφο, ποὺ προστατεύεται ἀπὸ σύγχρονη καλαίσθητη στάχωση μὲ κιτρινωπὸ δέρμα, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀριθμημένες σελίδες 17* - 34* καὶ 1 - 620, ποὺ ἀρχικὰ θὰ ἦταν περισσότερες, γιὰτὶ ἔχουν ἐκπέσει ἀρκετὲς ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν Πίνακα Περιεχομένων τῆς ἀρχῆς (οἱ πρῶτες σελ. 1 - 16), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἐνδιάμεσα καὶ ἀπὸ τὸ τέλος (τὸ μεγαλύτερο χάσμα βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς σελ. 400 καὶ 449). Εἶναι γραμμένο σὲ χοντρὸ χαρτί, διαστάσεων 207 × 140 χιλιοστῶν, ὀλόκληρο ἀπὸ τὸ

* Μ. MANOUSSACAS, *Un nouveau manuscrit de l'Académie d'Athènes*.

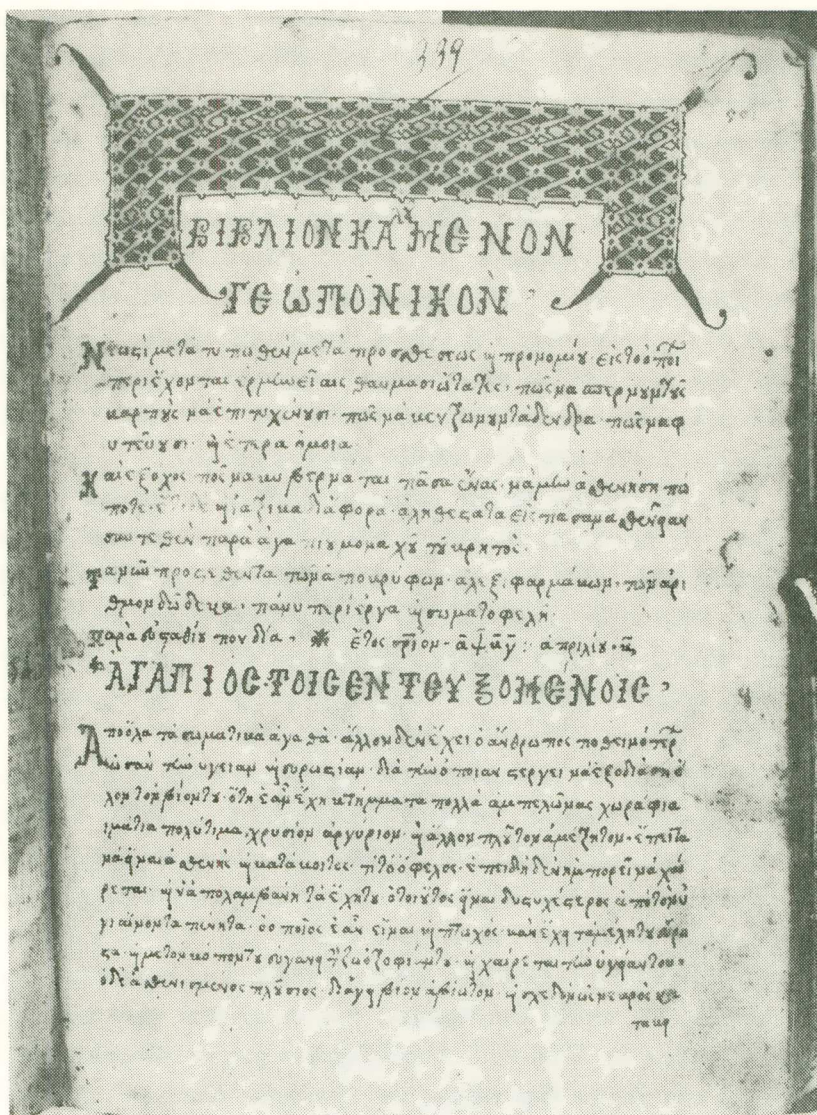
1. Περιγραφή ἢ μνηεῖς τῶν χειρογράφων ποὺ περιῆλθαν στὴν κατοχὴ τῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ δωρεὰς ἢ ἀγορὰς βλ. στὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα: Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Κατάλογος τῶν κωδικῶν τῆς βιβλιοθήκης Ε. Α. Σιδερίδου τῆς δωρηθείσης τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, «Θεολογία», τόμ. 12 (1934), σ. 226 - 253. — Δ. Σ. Μπαλάνου, Ἀρχεῖον Κωνσταντίνου καὶ Σοφοκλέους Οἰκονόμου, ΠΑΑ, τόμ. 23 (1948), σ. 405 - 417. — Μ. Ι. Μανούσακα στὰ «Θησαυρίσματα», τόμ. 9 (1972), σ. 338 - 339 = ΠΑΑ, τόμ. 47 (1972), σ. 362*. — Τοῦ Ἰδίου στὰ «Θησαυρίσματα», τόμ. 10 (1973), σ. 408 = ΠΑΑ, τόμ. 48 (1973), σ. 200* - 261*. — Α. Βρανούση, Θούρια τοῦ Ρήγα (τυπωμένα τὸ 1798) καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρᾶ, ΠΑΑ, τόμ. 56 (1981), σ. 299 - 312 (βλ. σ. 305 - 311).

1. Ἡ σ. 449 τοῦ χειρογράφου (ἡ ἀρχὴ τοῦ τρίτου τμήματος, μετὰ τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Εὐστάθιου Πονδία, τῆς 20 Αὐγούστου 1723).

ἴδιο χέρι τοῦ καλλιγράφου καὶ ἐπιτήδειου, ἀλλ' ἀνορθογράφου γραφέα. Ἡ κατάσταση τῆς διατηρήσεώς του εἶναι πολὺ καλή. Λίγα φύλλα παρουσιάζουν μικρὲς φθορές. Οἱ σελ. 221 - 292 ἔχουν παλαιότερα στερεωθεῖ στῆ ράχη μὲ λωρίδες χαρτιοῦ καὶ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς (σ. 243^A - 243^A, 283 - 284, 287 - 288, 323 - 324) ἔχουν συγκολληθεῖ ὀλόγυρα στὶς ἄκρες μὲ ἄλλες λωρίδες. Σὲ ἀρκετὲς σελίδες τὸ μελάνι ἔχει ἐλαφρὰ ξεθωριάσει ἀπὸ ὑγρασία καὶ σχηματίζει ἐκτεταμένους κηλίδες καὶ σὲ ἄλλες διατηροῦνται ἴχνη ἀμαυρώσεως ἀπὸ τὴ συχνὴ χρῆση. "Ὅλες σχεδὸν οἱ σελίδες τοῦ χειρογράφου φέρουν ἐρυθρογραφίες, ἰδίως στὰ ἀρχικὰ κεφαλαῖα γράμματα. "Ὅλες ἐπίσης οἱ ἐπιγραφὲς εἶναι γραμμένες μὲ κόκκινο μελάνι ἢ μὲ ἐναλλασσόμενα στὶς ἴδιες λέξεις χρώματα (κόκκινο καὶ μαῦρο). Πολύχρωμα ἐπίτιτλα, ὠραιότατα σχεδιασμένα, μὲ πλούσιο διάκοσμο, ἀπὸ ἀνθη ἢ γεωμετρικὰ σχήματα, ἔχουν φιλοτεχνηθεῖ στὴν ἀρχὴ τῶν σελίδων τῶν τεσσάρων τμημάτων τοῦ χειρογράφου (σ. 1, 337, 449 καὶ 501) ἢ σημαντικῶν κεφαλαίων (σ. 20*, 27*, 29*, 205, 214, 230, 286, 321, 390), ἀλλὰ καὶ στῆ μέση τῶν σελίδων ἄλλων κεφαλαίων (σ. 233, 243^B, 323, 330, 332, 333). Σὲ μερικὲς σελίδες ὑπάρχουν σχεδιασμένα μεγάλα γεωμετρικὰ σχήματα, ὅπως τῆς πεντάλφας (σ. 128) ἢ τῶν ζωδίων, μέσα σὲ κύκλους ἢ σὲ τετράγωνα (σ. 220, 221, 227), τῶν μηνῶν μὲ προγνωστικὰ (σ. 228 - 229) ἢ τῶν συγκεκριμένων ἐτῶν 1679 - 1697 (σ. 280 - 281: *Σεληνοδρομίον παντοτινόν*). Σὲ ἄλλες, τέλος, σελίδες ὑπάρχουν διάφορα περίεργα καὶ ἀκατάληπτα, τοῦλάχιστο ἐκ πρώτης ὄψεως, σχήματα, γράμματα καὶ συμπλέγματα μὲ μαγικὴ σημασία (σ. 105, 111, 112, 355, 356 καὶ 389 - 399). (Βλ. καὶ τοὺς πλν. 1 - 4).

Τὸ ὄνομα ἐκείνου ποὺ συνεκρότησε τὸν κώδικα καὶ ἀντέγραψε, ἀπὸ διάφορες πηγές, τὰ κείμενα ποὺ περιέχει, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 1723, τὸ βρίσκουμε γραμμένο τρεῖς φορές, στὶς σελίδες 335 (τὸ τέλος τοῦ πρώτου τμήματος), 449 (τὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου) καὶ 501 (τὴν ἀρχὴ τοῦ τετάρτου): (*ἐγράφη*) *διὰ χειρὸς* (ἢ *παρὰ*) *Εὐσταθίου Πονδία, ἐκ πόλεως Λακεδαιμονίας*. Δυστυχῶς, γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ δὲ μπορέσαμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ συγκεντρώσουμε καμιά πληροφορία. Τὰ μόνα ἄλλα ὀνόματα (κτητόρων ἢ ἀπλῶς ἀναγνωστῶν) ποὺ συναντοῦμε στὸν κώδικα εἶναι: *Γε(ω)ργης Μηχελάκη* (σ. 277), *Κ. Σ. Μεσίσκλης ἀπὸ χωρίον Ἀνδρούσα τοῦ Δήμου Εὐῆας, μαθητὴς τῆς Αἰης καὶ Βας τάξεως τοῦ Γυμνασίου Καλαμῶν καὶ Νησίου* (σ. 285, μὲ λιτὰ μελάνι, νεότερη γραφὴ) καὶ *Γ. Μαρσιολόπουλος* (μὲ μολύβι, στὸ κάτω μέρος τῆς τελευταίας σωζόμενης σελίδας 620). Πρόκειται γιὰ τὸν τελευταῖο κτήτορα, τὸν πατέρα τοῦ δωρητοῦ καὶ σεβαστοῦ συναδέλφου κ. Μαρσιολοπούλου, ὁ ὅποιος πιστεύω πῶς θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς πληροφορήσει ἀπὸ πότε καὶ πῶς περιῆλθε στὴν κατοχὴ τοῦ πατέρα του τὸ χειρόγραφο.

2. Ἡ σ. 501 τοῦ χειρογράφου (ἡ ἀρχὴ τοῦ τετάρτου τμήματος, μετὰ τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Εὐσταθίου Πονδία, τῆς 20 Ἀπριλίου 1723).

“Ας ἔλθουμε τώρα στὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου.

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Εὐσταθίου Πονδία περιλαμβάνει τέσσερα μεγάλα τμήματα. Τὰ δυὸ πρῶτα (ποὺ εἶναι καὶ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα καὶ γι’ αὐτὸ θὰ τὰ ἐξετάσουμε τελευταῖα) περιέχουν δυὸ «Ίατροσόφια», ἓνα ἐκτενές (σ. 1 - 335) καὶ ἓνα σύντομο καὶ κολοβὸ (σ. 337 - 400). Καὶ τὰ δυὸ τελευταῖα (σ. 449 - 620) ἀντιγράφουν δυὸ ἔντυπα βιβλία, γνωστὰ καὶ δημοφιλῆ.

Τὸ πρῶτο ἀπ’ αὐτὰ τὰ ἔντυπα, ποὺ ἀντιγράφεται στὶς σ. 449 - 497, εἶναι τὸ βιβλίον «*Μερικὴ διάγνωσις ἐκ τῶν παλαιῶν φιλοσόφων περὶ φύσεως καὶ ιδιωμάτων τινῶν ζώων, συναθροισθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἀρχιερεῦσι λογιωτάτου κυρίου Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου*»². Τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποὺ γράφτηκε μεταξὺ 1566 καὶ 1570, μαρτυροῦνται, πρὶν ἀπὸ τὸ 1723 (τὸ ἔτος τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου μας), δυὸ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις, ἢ μιὰ τοῦ 1666³ καὶ ἢ ἄλλη τοῦ 1682⁴, καὶ ἕξι ἄλλες ἐκδόσεις μὴ αὐτοτελεῖς, ποὺ συνοδεύουν, ὡς δεῦτερο μέρος, τὸ «*Εἰρημολόγιον*», τῶν ἐτῶν 1643⁵, 1665⁶, 1671⁷, 1682⁸, 1687⁹ καὶ 1695¹⁰. Ἐπομένως εἶναι ἀδύνατο νὰ καθοριστεῖ ποιὰν ἀπὸ τίς ὀκτώ αὐτὲς προγενέστερες τοῦ ἐκδόσεις ἀντέγραψε ὁ Πονδίας. Καὶ ὁπωσδήποτε τὸ ἀντίγραφό του αὐτὸ δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ γνωστὸ ἔντυπο, μὲ πολλὰς μάλιστα ἐκδόσεις.

Τὸ ἀντίθετο ὅμως συμβαίνει μὲ τὸ ἀντίγραφο τοῦ δευτέρου ἐντύπου ποὺ παράθεσε ὁ Πονδίας στὶς σ. 501 - 620 τοῦ χειρογράφου του. Τὸ ἔντυπο αὐτὸ εἶναι τὸ

2. Βλ. γι’ αὐτὸν τὴν ἐργασία τοῦ Εὐστάθιοι Δελιδίου, Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης, «*Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*», τόμ. ΝΓ’ (1970), σ. 438 - 448, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν «*Μερικὴ Διάγνωσις*» (ποὺ εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς «*Φυσιολόγος*») βλ. σ. 444 - 445.

3. Βλ. περιγραφή τῆς στοῦ Ἀχιλλ. Γ. Λαζάρου, Κατάλογος ἐντύπων βιβλιοθήκης Ὀλυμπιωτίσσης, Ἀθήναι 1964, σ. 81 (ἀριθ. 188).

4. Βλ. περιγραφή τῆς στῶν Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδήμου, Προσθήκες, διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Emile Legrand γιὰ τοὺς αἰῶνες XV, XVI καὶ XVII, Ἀθήναι 1976, σ. 196 (ἀριθ. 271).

5. Βλ. περιγραφή τῆς στοῦ E. Legrand, Bibliographie Hellénique... au XVIIe s., τόμ. 1, Paris 1894, σ. 441 - 445 (ἀριθ. 332).

6. Βλ. περιγραφή τῆς στοῦ Α. Λαζάρου, ὅ.π., σ. 91 (ἀριθ. 216).

7. Βλ. περιγραφή τῆς στοῦ E. Legrand, ὅ.π., τόμ. 2, Paris 1894, σ. 263 - 264 (ἀριθ. 494).

8. Βλ. μνεία τῆς στὴν «*Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*» τοῦ Θ. Παπαδοπούλου (βλ. παρακάτω, σμ. 11), σ. 197 (ἀριθ. 2645) = Παράρτημα (ὑπὸ ἐκδοσὴ) ἀριθ. 444.

9. Βλ. περιγραφή τῆς στῶν Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδήμου, ὅ.π., σ. 208 (ἀριθ. 294) κ.ά.

10. Βλ. περιγραφή τῆς ibidem, σ. 229 - 230 (ἀριθ. 336), ὅπου φωτογραφία τῆς προμετωπίδας τοῦ βιβλίου.

πασίγνωστο «Γεωπονικόν» τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου, προσφιλές καὶ χρησιμότατο λαϊκὸ ἐγχειρίδιο, πού γνώρισε πολυάριθμες ἐκδόσεις. Μὲ ὁδηγὸ τὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ Παπαδοπούλου «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία», πού ἐξέδωκε πρὶν ἀπὸ λίγο ἢ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στὶς «Πραγματεῖες» τῆς (ἀριθ. 48), μποροῦμε εὐκολὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὸ 1723, τυπώθηκαν πέντε ἐκδόσεις τοῦ «Γεωπονικοῦ», στὰ χρόνια 1643, 1647, 1674, 1686 καὶ 1696¹¹. Ἀπ' αὐτὲς πάλι, μὲ τὴ βοήθεια τῆς πρόσφατης ὠραίας μονογραφίας γιὰ τὸν Ἀγάπιο Λάνδο τῆς μαθήτριάς μου Δέσποινας Κωστούλα¹², μποροῦμε ν' ἀποκομίσουμε τὴ βεβαιότητα ὅτι τὸ χειρόγραφό μας ἀντιγράφει τὴν ἔκδοση τῆς Βενετίας (Γλυκὺς) τοῦ 1674 καὶ ὄχι ἄλλη, γιατί σ' αὐτὴν καὶ μόνη ἀπαντᾶται, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸ χειρόγραφό μας, μετὰ τὸν τίτλο «Βιβλίον καλούμενον Γεωπονικόν», ἡ φράση «νεωστὶ μετατυπωθὲν μετὰ προσθέσεως καὶ προνομίου»¹³. Συμβαίνει τώρα τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς, τοῦ 1674, νὰ εἶναι ὡς σήμερα γνωστὸ ἓνα μοναδικὸ (καὶ πάντα δύσκολο προσιτὸ) ἀντίτυπο, τοῦ Συνοδικοῦ Τυπογραφείου τῆς Μόσχας. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο λοιπὸν ἡ παράδοση τοῦ κειμένου τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς καὶ ἀπὸ δευτέρη πηγὴ, τὸ χειρόγραφό μας, δὲν εἶναι χωρὶς σημασία.

Καὶ τώρα γιὰ τὰ δυὸ «Ἱατροσόφια» τοῦ χειρογράφου μας, πού εἶναι, ὅπως εἴπαμε, καὶ τὰ πιὸ σημαντικὰ, ἀλλὰ καὶ τὰ πιὸ ἐκτενῆ ἀπὸ τὰ περιεχόμενά του. Ἀλλὰ τί εἶναι «Ἱατροσόφια»;

Εἶναι γνωστὸ πὼς τὰ «Ἱατροσόφια» ἀποτελοῦσαν δημῶδεις διασκευὲς ἱατρικῶν συγγραμμάτων ἢ συλλογὲς ἱατρικῶν συνταγῶν, πού εἶχαν βυζαντινὴ τὴν προέλευση, ἀλλὰ πού πλουτίζονταν συνεχῶς κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ μὲ ἄλλους (ἀνορθόδοξους, ἄς ποῦμε) τρόπους θεραπείας, ὅπως ἐξορκισμούς, μαγικὲς ἐνέργειες κλπ. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν πολὺ διαδεδομένα, γι' αὐτὸ καὶ παραδίδονται ἀπὸ πολυάριθμα, ἐπάνωμα ἢ πιὸ συχνὰ ἀνώνυμα, χειρόγραφα. Ἡ σημασία τῶν λαϊκῶν ἐγχειριδίων αὐτῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς φαρμακολογίας, ἀλλὰ καὶ τῆς βοτανικῆς καὶ γενικότερα γιὰ τὴ μελέτη τοῦ λαϊκοῦ βίου, ἰδιαίτερα μάλιστα τῆς γλώσσας τῆς ἐποχῆς των, εἶναι μεγάλη. Τὴ σημασία αὐτὴ τὴν ἐτόνισε ἐπανειλημμένα ὁ ἀείμνηστος Κωνσταντῖνος Ἀμαντός, πού δημοσίευσε τὸ 1931 στὴν «Ἀθηνᾶ»¹⁴ τὸν κατάλογο τῶν 1143 κεφαλαίων ἐνὸς ἱατροσοφικοῦ κώδικα, γιὰ νὰ ὑποβοηθήσει ἔτσι τὴ σύγκρισή του μὲ ἄλλα χειρόγραφα, καὶ πού συγκέντρωσε, τὸ 1951, τὴ νεό-

11. Θ ω μ ᾶ Ι. Παπαδοπούλου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 - 1800), τόμος πρῶτος. Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξη, Ἀθῆναι 1984, σ. 144 (ἀριθ. 3290 - 3294).

12. Δέσποινας Δ. Κωστούλα, Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρής. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου του, Ἰωάννινα 1983, σ. 200 - 203 (ἀριθ. 1 - 5).

13. Βλ. *ibidem*, σ. 201 - 202 (ἀριθ. 3).

14. Κ. Ἀ μ ᾶ ν τ ο υ, Ἱατροσοφικὸς κώδιξ, «Ἀθηνᾶ», τόμ. 43 (1931), σ. 148 - 170.

3. 'Η σ. 398 του χειρογράφου (με μαγικά κ.ά. σχήματα του δεύτερου 'Ιατροσοφού).

τερη βιβλιογραφία σὲ σύντομο ἄρθρο του στὴ «Revue des Etudes Byzantines»¹⁵. Τὴ βιβλιογραφία αὐτὴ τὴ συμπλήρωσε ὁ H.-G. Beck τὸ 1971 στὸ συνθετικὸ ἔργο του «Geschichte der byzantinischen Volksliteratur», ποὺ ἐπεσήμανε καὶ τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ἱατροσοφικὰ χειρόγραφα¹⁶. Ἀπὸ τὴν ἔκτοτε βιβλιογραφία δὲν θὰ ἀναφέρω ἐδῶ παρὰ τὸ συνοπτικὸ ἔργο τοῦ Γιάννη Καρᾶ γιὰ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ 18^ο αἰῶνα (Ἀθήνα 1977)¹⁷, ποὺ παραθέτει¹⁸ κατάλογο 88 («ιατρικῶν ἀνωδύμων») χειρογράφων ποὺ ἀνήκουν στὸν αἰῶνα αὐτό. Θὰ σημειώσω, τέλος, τὴν ἔκδοση τοῦ Μ. Οἰκονόμου, Δυὸ ἡπειρώτικα γιατροσόφια, στὴ «Δωδώνη» τοῦ 1978¹⁹.

Δυστυχῶς, παρὰ τὴ σημασία τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ τὴν ἀφθονία τῶν χειρογράφων ποὺ σώζονται στὶς διάφορες βιβλιοθηκὲς, τὸ αἴτημα μιᾶς συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης των, ποὺ τόσο σημαντικὰ ζητήματα θὰ διεφώτιζε (τὴν προέλευση καὶ τὰ πρότυπά των, ἑλληνικά, ἀραβικά ἢ ἰταλικά, τὴν ὕλη των, τὴ διάρθρωσή των, τὶς διασκευές των, τὴν ὀρολογία των, τὴ γλώσσα των κλπ.), δὲ βρῆκε ἀκόμη ἀνταπόκριση. Ἔτσι εἶναι πάντα πολὺ δύσκολο, ἂν ἔχι ἀδύνατο, νὰ προσδιοριστεῖ ὁ χαρακτήρας καὶ ν' ἀποτιμηθεῖ ἐπακριβῶς ἡ ἀξία τῶν κειμένων τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν θὰ περιοριστοῦμε, καὶ στὴν περίπτωσή τοῦ δικοῦ μας χειρογράφου, σὲ μερικὲς μόνο διαπιστώσεις καὶ παρατηρήσεις.

Τὸ πρῶτο καὶ ἐκτενέστερο ἐγχειρίδιο τοῦ χειρογράφου μας ἐπιγράφεται: *Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων δοκιμωτάτων καὶ σοφῶν ἱατρῶν. Περὶ πῶς ἐγίνη ὁ κόσμος παρὰ Θεοῦ καὶ πῶς ἐγίνη καὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ ὅτι ἀπὸ τέσσερα στοι-*

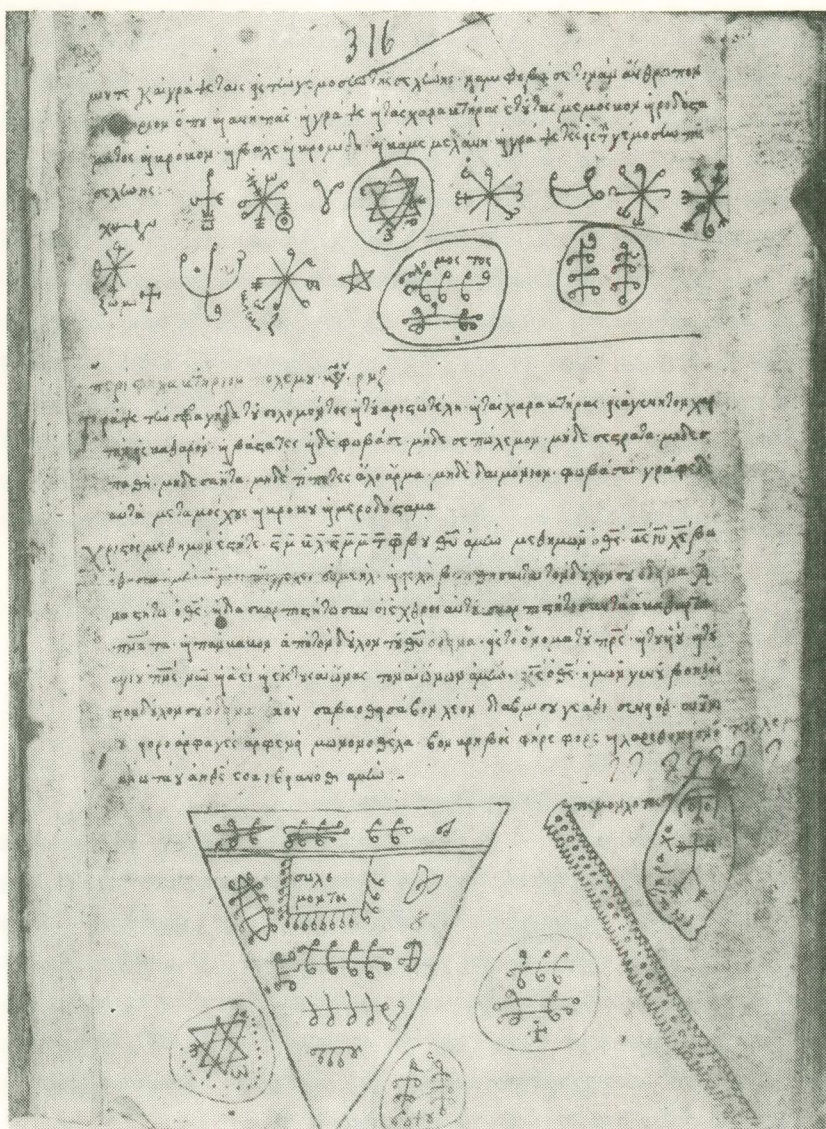
15. K. A m a n t o s, Lese-Früchte. — II. Ἱατροσόφια, «Revue des Etudes Byzantines», τόμ. 17 (1959), σ. 188 - 189.

16. H a n s - G e o r g B e c k, Geschichte der byzantinischen Volksliteratur, München 1971, σ. 205 - 206 καὶ σημ. 2.

17. Γ ι ἄ ν ν η Κ α ρ ᾶ, Οἱ θετικὲς-φυσικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ 18^ο αἰῶνα, Ἀθήνα 1977.

18. Ibidem, σ. 144 - 146 (ἀριθ. 744 - 831).

19. Κ. Οἰ κ ο ν ὄ μ ο υ, Δυὸ ἡπειρώτικα γιατροσόφια, «Δωδώνη», τόμ. 7 (1978), σ. 239 - 301. Κατὰ τὴν ὑπόδειξη τοῦ συγγραφέα, στὸ βιβλίον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ν. Κ. Λ ο ῦ ρ ο υ, Ἀναδρομὲς (Ἀθήνα 1967) ἐκδίδονται (σ. 92 - 101) ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἱατροσόφια τοῦ Γεωργίου Χατζῆ Σεβαστίκογλου ἀπὸ τὴν Καισάρεια (18ου αἰ.), ποὺ ἀνήκει στὸν κ. Γ. Σιμιόσογλου. *Ἄς προστεθεῖ ὅτι πολλὰ χειρόγραφα ἱατροσοφίων, ποὺ ἀνήκουν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μιχ. Κωντακουζηνοῦ († 1578) στὴν Κωνσταντινούπολη, καταγράφονται ἀπὸ τὸ Γ ε ὄ ρ γ. Κ. Π α π ᾶ ζ ο γ λ ο υ, Βιβλιοθηκὲς στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 15^ο αἰῶνα (κῶδ. Vind. Histor. gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 340 - 348 (ἀριθ. 1, 13 - 15, 17 - 20, 25, 30, 34 - 37, 42, 43, 46 - 50).

4. 'Η σ. 399 του χειρογράφου (με μαγικά κ.κ. σχήματα του δεύτερου 'Ιατροσοφίου).

χεῖρα τὸν ἔκαμεν ὁ Θεός. . . κλπ. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή, ὅπως παρατήρησε εὐστοχα ὁ φίλος κ. Γεώργιος Παπαδημητρίου (τὸν ὁποῖο παρακάλεσα νὰ ἐτοιμάσει λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ χειρογράφου, πού θὰ δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, πού ἔχω τὴν τιμὴ νὰ ἐποπτεύω), εἶναι σχεδὸν ἀπαράλλακτη μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ χειρογράφου *Suppl. Gr.* 101 (17ου αἰ.) τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης²⁰. Τὸ χειρόγραφο ὅμως αὐτὸ ἔχει μόνο 52 σελίδες. Τὸ δικό μας Ἱατροσόφιο περιέχει, στίς 335 σελίδες του, ἐν ὄλῳ 862 κεφάλαια ἀριθμημένα (α' - χξβ'). Εἶναι λοιπὸν ἀπὸ τὰ ἐκτενέστερα Ἱατροσόφια πού ὑπάρχουν. Πρόχειρη παραβολὴ τῶν περιεχομένων του μὲ τὰ κεφάλαια τοῦ χειρογράφου πού δημοσίευσε ὁ Ἄμαντος μᾶς ἔδειξε πὼς δὲν συμπίπτουν σχεδὸν καθόλου. Φυσικά, εἶναι ἀδύνατο ν' ἀπαριθμήσουμε ἐδῶ, ἔστω καὶ συνοπτικά, τὰ ποικίλα περιεχόμενά του, πού δὲν εἶναι μόνο ἰατρικὲς συνταγὲς καὶ ὁδηγίες, ἀλλὰ καὶ ἐξορκισμοί, εὐχές, προγνωστικὰ καιρικῶν συνθηκῶν, φυσιολογικὰ, ἀστρολογικὰ, μαγικὰ κλπ.²¹ Γιὰ νὰ δεῖξουμε ὅμως τὸν πλοῦτο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει τὸ χειρόγραφο, θὰ παραθέσουμε τοὺς τίτλους μερικῶν μόνο κεφαλαίων.

- (σ. 78) *περὶ ἀνθρώπου ὁποῦ ἐνυπνιάζεται καὶ παραλαλεῖ τὴν νύκτα.*
 (σ. 122) *περὶ ὅταν πέφτει χαλάζι καὶ θέλεις νὰ τὸ σταματήσεις.*
 (σ. 146) *περὶ σκλάβου νὰ μὴ φεύγει.*
 (σ. 235) *Βροντολόγιον τῶν δώδεκα μηνῶν*
 (σ. 240) *Σεισμολόγιον*
 (σ. 275 - 278) *Ρικτολόγιον*
 (σ. 321) *Ὀνειροκρίτης Νικηφόρου δεσπότη*
 (σ. 323 - 330) *Ὀνειροκρίτης . . . ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (πρόκειται γιὰ δημῶδη διασκευὴ τοῦ γνωστοῦ λογίου κειμένου).*
 (σ. 330 - 332) *Ἐτερος ὀνειροκρίτης τῆς ἄλφας [δηλ. κατ' ἀλφαβητικὴν διάταξιν].*

Τὸ δεύτερο Ἱατροσόφιο, ἂν καὶ πολὺ συντομότερο (μόλις 64 σελίδων, ἐπειδὴ λείπει καὶ τὸ τέλος του), ἔχει ἐν τούτοις πολὺ ἐνδιαφέροντα περιεχόμενα. Περιέχει 158 κεφάλαια ἀριθμημένα (α' - ρνη') καὶ τοῦ λείπουν τὰ 159 - 160, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων του (σ. 25), καθὼς καὶ ἀρκετὰ ἐνδιάμεσα.

Ἀναφέρω πάλι μερικὰ ἀπὸ τὰ περιεχόμενά του.

20. H. H u n g e r, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Supplementum graecum, Wien 1957, σ. 69 - 70 (ἀριθ. 101, φφ. 1r - 56r).

21. Ἡ πρόσμιξη τῶν ἰατρικῶν συνταγῶν μὲ μαγικὲς, καθὼς καὶ μὲ ἀστρολογικὰ κείμενα εἶναι πολὺ συγχρὴ στὰ ἰατροσόφια βλ. τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Κ. Δ. Τ σ α γ γ α λ ᾶ, Ἡ ἀστρολογικὴ παράδοση τῶν ζωδιολογιῶν καὶ ὄροσκοπίων, «Δωδώνη», τόμ. 9 (1980), σ. 87 - 97.

- (σ. 347) *Προσευχή προς τὸν Θεὸν εἰς τὸ ὑποτάξαι ἡμῖν τὸν ἥλιον τὸν πλανήτην. . . «Ὁρκίζω σε, πλανῆτα ἥλιε ἄψευστε, ἀκατέργαστε, ἡμεροφεγγή, εἰς τὸν χρονικὸν σου κύκλον καὶ εἰς τοὺς τέσσαρές σου καιροὺς καὶ εἰς τὴν ὁδὸν σου καὶ εἰς τὰς ἀκτῖνας σου καὶ εἰς τὰς πτέρυγας σου καὶ εἰς τὴν ἐνέργειάν σου καὶ εἰς τὰ ὀνόματά σου τοῦτα, γλιβιδ, ἄντικον, λυθειουδ, ἀγριπάρ, ἐλβιούχ, ἀντιούρ, νοτιολισήμ, ὄωγῆν. . . μὴ παρακούσης μου, ἀλλὰ διὰ τῆς χάριτος τῆς σῆς συνέργησόν μοι εἰς ταύτην τὴν δουλείαν».*
- (σ. 356 - 363) *Περὶ τῶν βοτάνων τῶν δώδεκα ζωδίων καὶ τῶν ἑπτὰ πλανητῶν διάγνωσις [ἀπαριθμοῦνται πολυάριθμα βότανα].*
- (σ. 389) *Περὶ κρίσεως νὰ λέγεις τὴν εὐχὴν ταύτην:*
«Ἄγιε προφήτα Δανιήλ, ὁ φράξας τῶν λεόντων τὰ στόματα καὶ ἐσεῖς, ἅγιοι τρεῖς παῖδες, οἱ σβέσαντες τὴν κάμνον τοῦ πυρός, σβέσατε καὶ χαλνώσατε τὰς καρδίας τῶν ἐχθρῶν μου καὶ ἀντιδικῶν μου, ἐπιπέσει ἐπ' αὐτοὺς φόβος καὶ τρόμος μεγέθει βραχίονός σου καὶ ἀπολιθώθητῶσαν ἀμῆν. Καὶ βάστα καὶ δὲν φοβᾶσαι».
- (σ. 397) *Εἰς πρωτομάθησιν παιδίου*
Βράσε ῥίγανη μὲ νερὸ ἢ μὲ κρασί καὶ δὸς νὰν τὸ πίνει τὸ παιδί εἰς κάθε γέμωσιν φεγγαρίου καὶ οὕτως ρητορεύει ὁ νοῦς τοῦ παιδίου καὶ μαθάνει τὰ γράμματα.

Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ καταπονήσω τὸ ἀκροατήριό μου μὲ ἄλλα δείγματα τῶν περιεχομένων καὶ τῆς πολὺ ἐνδιαφέρουσας γλωσσικῆς μορφῆς τῶν δυὸ Ἱατροσοφίῶν τοῦ χειρογράφου. Πιστεύω πὼς μπορούμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι τὸ ὑλικὸ πὺ προσφέρουν γιὰ μελέτη εἶναι πλούσιο καὶ ἐνδιαφέρον. Τὸ πράγμα θὰ φανεῖ καλύτερα, ὅταν σὲ λίγο δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν κ. Παπαδημητρίου, ἔγκριτο παλαιογράφο καὶ φιλόλογο, ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ νέου αὐτοῦ ἀποκτήματος τῆς Ἀκαδημίας, γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ εἰμαστε ὅλοι εὐγνώμονες στὸν κ. Μαριολόπουλο.

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἡλίας Μαρβολόπουλος προσθέτει τὰ ἀκόλουθα: «Τὸ χειρόγραφον αὐτό, τὸ ὁποῖον ἀπεφάσισα νὰ δωρῆσω εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, τὸ ἀπέκτησεν ὁ ἀείμνηστος πατήρ μου Γεώργιος Η. Μαρβολόπουλος περὶ τὸ 1912, ὅτε οὗτος ὑπῆρξε ὡς δημόσιος ταμίας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πυλίας. Τοῦ τὸ προσέφεραν ἄγνωστος εἰς ἐμὲ μοναχὸς μονῆς τινος τῆς περιοχῆς ταύτης, ὁ τελευταῖος κτήτωρ του μετὰ τὸν ἐξ Ἀνδρούσης γυμνασιόπαιδα Κ. Σ. Μεσίσκην. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἠθέλησε νὰ ἐκφράσῃ τὰς εὐχαριστίας καὶ τὴν ἐκτίμησίν του εἰς τὸν πατέρα μου, ὁ ὁποῖος ἐξ εὐλαβείας ἐπεδείκνυε πάντοτε ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ζητημάτων τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς».

RÉSUMÉ

UN NOUVEAU MANUSCRIT DE L'ACADÉMIE D'ATHÈNES

Présentation d'un manuscrit en grec vulgaire, récemment offert à l'Académie d'Athènes par l'académicien M. Élie Mariolopoulos.

Le manuscrit (de 17 - 34 et 1 - 620 pages, légèrement mutilé et présentant quelques lacunes) a été copié, sur diverses sources, par Eustathe Pondias, originaire de la ville de Lacédémone (Sparte), à différentes dates de l'année 1723. Il comporte quatre parties distinctes, dont les deux premières sont deux traités populaires de médecine (Ἱατροσόφια) et les deux dernières sont des copies de deux livres imprimés. Ainsi, la troisième partie (p. 449 - 497) est une copie du livre de Damascène le Studite intitulé «Physiologus» ou «Μερικὴ διάγνωσις. . . περὶ φύσεως καὶ ἰδιωμάτων τινῶν ζώων» (composé entre 1566 et 1570) dont on possède plusieurs éditions à partir de 1643, et la quatrième (p. 501 - 620) est une copie du «Γεωπονικὸν» (Traité d'agriculture) de Agapios Landos (première édition: Venise 1643, et nombreuses réimpressions) d'après l'édition de 1674, comme le prouve l'auteur. Quant aux deux premières parties — les plus importantes — du manuscrit, la première (p. 1 - 335) comporte 862 chapitres et la seconde (p. 337 - 400), beaucoup plus courte, en comporte 158. L'auteur, tout en signalant l'intérêt particulier des traités populaires de ce genre, qui remontent à l'époque byzantine et qui méritent d'être étudiés à fond, et en en donnant la bibliographie essentielle, présente le contenu très varié (recettes médicales et magiques, exorcismes, incantations, pronostics météorologiques, astrologiques etc.) de chacun des deux Ἱατροσόφια.